

УДК 393:94:316.7:94(477) "17/18":929Розумовські
DOI 10.32755/sjeducation.2024.02.161

ЗМІНИ В ПОХОВАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ СОЦІАЛЬНОЇ ЕЛІТИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII СТ. НА ПРИКЛАДІ ПОХОВАНЬ ПРЕДСТАВНИКІВ РОДУ РОЗУМОВСЬКИХ

Попружна Алла Василівна, кандидат історичних наук,
доцент кафедри економіки та соціальних дисциплін,
Пенітенціарна академія України
(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34,
e-mail: altarsena@gmail.com)
ORCID: 0000-0002-5079-2865

У статті на прикладі родини Розумовських розглядаються особливості поховальної культури представників соціальної еліти другої половини XVIII ст. та актуалізуються елементи, які свідчили про зміни в поховальній культурі в першій половині XIX ст.

Метою статті є прагнення схарактеризувати поступові зміни в поховальній культурі української еліти на початку XIX ст., пов'язані з інкорпорацією більшості українських територій до складу російської імперії.

Методологія дослідження базується на залученні загальнонаукових методів – спостереження, збирання інформації, опису та порівняння.

Висновки. Поховальна культура загалом охоплювала уявлення про смерть, підготовку до неї та забезпечення увічнення пам'яті ще за життя, форми поводження з померлими, офіційну процедуру поховань, релігійні практики, вияв скорботи близькими та іншими членами соціуму, організацію і утримання місць захоронення. Представники української соціальної еліти початку XIX ст., які були здебільшого нащадками козацької старшини, завчасно готувалися до смертного часу – укладали тестаменти і піклувалися про місце поховання, жалобну церемонію. Це підтверджують приклади з родинного кола Розумовських.

Ключові слова: поховальна культура, жалобна церемонія, козацька старшина, Розумовські.

CHANGES IN THE FUNERAL CULTURE OF THE SOCIAL ELITE IN THE SECOND HALF OF THE 18TH-EARLY 19TH CENTURY. ON THE EXAMPLE OF BURIALS OF REPRESENTATIVES OF THE ROZUMOVSKY FAMILY

Popruzhna Alla, Ph.D. in History, Associate Professor
of the Department of Economics and Social Disciplines,
Penitentiary Academy of Ukraine
(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,
e-mail: altarsena@gmail.com)
ORCID: 0000-0002-5079-2865

The article examines the peculiarities of the funerary culture of representatives of the social elite of the second half of the 18th century using the example of the Razumovsky family. and the elements that testified to changes in burial culture in the first half of the 19th century are actualized.

The purpose of the article is to characterize the gradual changes in the funerary culture of the Ukrainian elite at the beginning of the 19th century, associated with the incorporation of most of the Ukrainian territories into the Russian Empire.

The research methodology is based on the involvement of general scientific methods - observation, information gathering, description and comparison.

Conclusions. Funeral culture in general included ideas about death, preparation for it and ensuring the perpetuation of memory while still alive, forms of treatment of the dead, official burial procedures, religious practices, expression of grief by relatives and other members of society, organization and maintenance of burial sites. Representatives of the Ukrainian social elite of the beginning of the 19th century, who were mostly descendants of Cossack elders, prepared in advance for the time of death - they made wills and took care of the place of burial, the mourning ceremony. This is confirmed by examples from the Razumovsky family circle.

Key words: funeral culture, mourning ceremony, cossack elder, Razumovsky.

Постановка проблеми. Поховальна культура козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. стала самобутнім соціально-культурним феноменом, невід’ємною складовою повсякденного життя соціально-політичної еліти Гетьманщини, її духовного спадку. Вона була своєрідним продовженням польської «*rompa funebris*». І тільки наприкінці XVIII ст. поступово змінюється, уніфікується або піддається російським впливам у контексті інкорпорації козацької старшини до російського дворянства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі відсутнє комплексне дослідження поховальної культури. Втім, окремі її аспекти були досліджені у працях О. Лазаревського, О. Ксензенка, А. Хатемкіна, В. Модзалевського, В. Грабовецького, С. Сегеди. Окремі аспекти поховального церемоніалу козацтва висвітлені у працях Я. Федорука, В. Балущка, О. Старіка, О. Коваленка, О. Дзюби, О. Прокоп’юк, І. Ситого, О. Замури, О. Кривошії, І. Кривошеї, В. Кривошеї, О. Романової.

Метою цього дослідження. Схарактеризувати зміни в поховальній культурі української еліти на початку XIX ст.,

пов'язані з інкорпорацією більшості українських територій до складу російської імперії.

Виклад основного матеріалу. Детальне уявлення про вигляд і облаштування усипалень козацької старшини дозволяють скласти їх описи у працях істориків, археологів та краєзнавців XIX–XX ст. Так, А. Хатьомкін залишив опис гробниці матері Олексія та Кирила Розумовських Наталії Розумовської, померлої у 1762 р. і похованої у крипті собору Успіння Богородиці в Козельці: «Гробница представляет из себя подобие громадного кирпичного гроба, аршин 5 в длину и аршина 2 в ширину, отштукатуренного и побеленного известью. На стене, в ногах гробницы, прибита икона с изображением св. Андриана и Наталии. Никаких надписей и других изображений в этой камере нет» [1, с. 413].

Змістовним прикладом поєднання поховальної культури соціально-політичної еліти Гетьманщини та поховальних традицій еліти Російської імперії є поховання останнього гетьмана Кирила Розумовського.

Відомо, що він провів у Батурині останні 9 років життя. У листі до І. Воронцова сенатор П. Завадовський писав, що граф поїхав в Україну не інакше, щоб «погребсти свои кости в Отчизне». Спочив гетьман 9 січня 1803 р. Місцем свого останнього спочинку поміж збудованих його коштом храмів у Баклані, Почепі, Яготині він обрав храм Воскресіння Хрестова у Батурині. Згідно з переказами за чотири місяці до смерті Кирило Розумовський відвідав будівництво і особисто вказав на місце, де має бути склеп [2, с. 184].

Воля останнього гетьмана Лівобережної України Кирила Розумовського була виконана – він був похований у 1803 р. у склепі, «розташованому нижче підлоги Воскресенської церкви». Через два роки над склепом було встановлено надгробний пам'ятник, замовлений сином гетьмана Андрієм [3, с. 365].

Нижня частина надгробного пам'ятника у вигляді напівкруглого п'єдесталу висотою 1,08 метра мала вирізьблений напис: «Здесь покоїться тело его сиятельства господина генерал-фельдмаршала, сенатора, действительного камергера и орденов российских святого апостола Андрея Первозванного,

святого Александра Невского, польского Белого орла і голстинського святого Анни кавалера графа Кирилла Григорієвича Розумовського, родившогося в 1728 году марта 18 дня, скончавшогося в Батурине 1803 году генваря 9-го по полудни во втором часу. Жития его было семьдесят четыре года, девять месяцев и двадцать два дни» [3, с. 366]. Обабіч епітафії на двох мармурових плитах однакового розміру було вирізьблено зображення родинного герба Розумовських, під нею девіз латиною «Famam extendere factis», що в перекладі – «Славу примножувати справами».

Надгробок з білого мармуру у вигляді піраміди з барельєфом небіжчика, поховальною урною під флером, епітафією та девізом гетьмана був виготовлений скульптором І. Мартосом і встановлений над могилою гетьмана в 1805 р.

Склеп являв собою в основі прямокутник довжиною 234 см, шириною 150 см, висотою 176 см. У труні тіло Кирила Розумовського було загорнуте в саван з жовтого атласу. В головах гробу був срібний герб, а в ногах припаяна Адамова голова. В окремому металевому ящику було забальзамоване серце гетьмана [4, с. 103]. Адже ще в Речі Посполитій у XVIII ст. існувала досить жорстка традиція окремого захоронення органів – серця, печінки, мозку. Щоб «зберегти тіло до урочистого моменту, з нього виймали нутрощі, збережені в окремій посудині, яку пізніше вміщували у могилу разом з труною».

Якщо в добу Гетьманщини над похованням представника козацької еліти у храмі розміщували надгробний портрет, то з другої половини XVIII ст. з'являється традиція встановлювати кам'яні надгробки, які були притаманні для поховальної культури представників вищих щаблів соціальної еліти російської імперії. Це підтверджується тим, що, коли у 1771 р. померли брат гетьмана граф Олексій Григорович і дружина гетьмана Катерина Іванівна, Кирило Розумовський замовив над могилами рідних у Благовіщенській церкві Олександроневської лаври чудовий мармуровий пам'ятник у формі триумфальних воріт з епітафією: «Здесь погребены тела усопших: рабы Божьей графини Катерины Ивановны Разумовской, урожденной Нарышкиной, двора Е.И.В. Императрицы Всероссий-

ской действительной статс-дамы, ордена Святыя Екатерины кавалера... и раба Божия Римского и Российского графа Алексея Григорьевича Разумовского, Российских войск генерал-фельдмаршала, обер-егермейстера, лейб-компания капитан-поручика, первого камергера, лейб-гвардии конного полка подполковника, орденов Российских Святого апостола Андрея, Святого Александра Невского, Польского Белого орла и Святыя Анны кавалера... Сей монумент был сооружен в знак супружеской и братской любви и незабвенной памяти генералом-фельдмаршалом графом Кириллом Григорьевичем Разумовским 1779 года» [5].

Традиція скульптурних пам'ятників над похованнями була притаманна й еліті Речі Посполитої. Це відзначав К. Широцький: «На могилі умерлого поставлялася різьблена постать його... або писаний портрет, що завішувався на знамені і покладался у церкві поруч з корогами» [6, с. 199].

Відомо, що особистого лікаря останнього гетьмана України Кирила Розумовського Фому Дуссика поховали у скиті Батурицького Миколаївського Крупицького монастиря. Над могилою на мурованому цегляному фундаменті був встановлений пам'ятник, виготовлений з монолітного сірого граніту з горельєфним скульптурним зображенням: «Верхня та нижня частина надгробка оздоблені виступаючими карнизами. Передня частина гробниці прикрашена ліпниною у вигляді звисаючої тканини флер – покривала забуття. Бокова частина плити прикрашена двома сонцями-квітками, що у надгробній символіці виступають не тільки символом небесного світла, а й воскресіння. На флері зображені фігури двох римських жінок в античному одязі, які стоять на раковинах і підтримують руками епітафію: «Под сим каменем положено тело почившего раба Божия господина надворного советника, медицины доктора Фомы Петровича Дуссика, скончавшегося в Батурине 1801 года декабря 20 дня. Жития его было 36 лет. Да почиет с миром» [7, с. 165].

Драматичною виявилася доля пам'ятника, спорудженого на могилі Кирила Розумовського. У 1927 р. склеп був пограбований.

У XIX ст. нащадки військово-політичної еліти Гетьманщини продовжували дотримуватися традицій поховальної культури, сформованих представниками козацької старшини у другій половині XVII–XVIII ст.

Зокрема, у березні 1822 р. син гетьмана Кирила Розумовського – граф Олексій Кирилович Розумовський уклав заповіт, у якому наказав поховати його за християнським звичаєм, на томість гроші, заплановані на пишний похорон, віддати жебракам. За декілька днів до смерті граф перестав вставати з ліжка, сповідався і наказав читати вдень і вночі Псалтир. 5 квітня 1822 р. він помер «Дерев'яна труна з тілом графа обита темно-вишневою тканиною, стояла на приготованому катафалку у великій залі». Через три дні Олексія Розумовського поховали у завчасно приготовленому склепі Воскресенського собору в м. Почеп.

Утім через 17 років його нащадки вирішили перепоховати прах батька у Преображенському монастирі у м. Новгороді-Сіверському. Отримавши дозвіл на це, було зроблено: «из прочных, толстых, дубовых досок ковчег, – гроб такой меры, чтобы тот гроб, в котором положено тело графа, удобно было уложить в нем. Ковчег облит нарочито сваренною смолою, обит внутри приличною матерією, а снаружи черным бархатом, и на нем, в приличных местах, вышиты из серебряннаго белаго позумента кресты. б) Для людей, которые были при перевозке графа – траурныя одеянія. в) Дроги, на которых везен был гроб, и лошади. г) Факелы, если бы случилось быть в дороге поздно вечером. д) Разная провизія для дороги. е) Приглашен духовник покойнаго графа протоіерей Крыловский, с причтом, в дорогу. ж) Приготовлен в Новгородсеверске, в монастыре, в большой церкви, склеп. з) В Новгородсеверском монастыре разная провизія, напитки, приличное столовое белье и посуда, для приема духовенства и других лиц, после погребенія праха графа. и) Приглашен архимандрит и духовенство монастыря, для встречи и служения. і) Сделано в Новгородсеверском совещание с городничим и директором гимназии на счет встречи праха графа. к) Приглашена

в Новгородсеверском гимназическая певчая, которою и дирижировал старший учитель гимназии Самчевській» [8, с. 427].

Висновки. Отже, представники української соціальної еліти початку XIX ст., які були здебільшого нащадками козацької старшини, завчасно готувалися до смертного часу – укладали тестаменти і піклувались про місце поховання, жалобну церемонію. Важливою складовою духовних заповітів представників козацької старшини у другій половині XVII–XVIII ст. було обрання місця останнього притулку в усипальнях, збудованих власним коштом храмах, або в тих, якими вони опікувалися за життя. Це підтверджують й відомості з історії родин Розумовських.

У XIX ст. українська еліта продовжувала підтримувати поховальні традиції своїх предків, зокрема, укладали заповіти, місцем «останнього притулку» обирали церкви і монастирі, займались благодійництвом для увічнення пам'яті. Підтвердженням високого соціального статусу було облаштування усипалень на території відомих православних монастирів Лівобережної України – Києво-Печерського, Видубицького, Рихлівського, Мгарського, Густинського, Єлецького Успенського, Троїцько-Іллінського, Преображенського. Нащадки могли перепоховати прах померлого родича з метою престижу чи через сімейні обставини.

Список використаних джерел

1. Хатемкин А. К памятникам недавней старины в г. Козельце. *Киевская старина*. 1898. № 12. С. 413–424.
2. Кіяшко Л. Поховання Кирила Розумовського в Батурині. *Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки (джерела та результати досліджень)* : збірник праць молодих учених та аспірантів. Т. 9. Київ, 2002.
3. Сегеда С. П. Гетьманські могили. Київ : Наш час, 2009. 440 с.
4. У склепі останнього гетьмана / підгот. до друку і передм. О. Коваленка, С. Гаврилової. *Сіверянський літопис*. 1995. № 3. С. 102–110.
5. Коляда І. А. Кирило Розумовський. Київ : Укрвидавполіграфія, 2012. 126 с.
6. Широцький К. Дещо про давні портрети. *Сяйво*. 1914. Ч. 7–9. С. 198–202.

7. Нікітін В. Г. Ф. П. Дуссик – особистий лікар гетьмана України К. Г. Розумовського. *Сіверщина в історії України* : збірник наукових праць. Київ; Глухів, 2015. Вип. 8. С. 163–166.

8. Лазаревский А. Записка о последних годах жизни графа Алексея Кирилловича Разумовского в Малороссии, его кончине и похоронах. *Киевская старина*. 1894. Том XLIV. С. 426–439.

References

1. Khatemkyn, A. (1898), "To the monuments of recent antiquity in Kozelce", *Kyevskaia staryna*, № 12, pp. 413–424.

2. Kiiashko, L. (2002), "The burial of Kyryl Razumovsky in Baturyn", *Biographical necropolitics in the context of modern historical science (sources and research results)* : Collection of works of young scientists and graduate students, Т. 9, Kyiv.

3. Sehed, S. P. (2009), *Hetman graves*, Our time, Kyiv.

4. Kovalenko, O., Havrylova, S. (1995) "In the crypt of the last hetman", *Severyan annals*, № 3, pp. 102–110.

5. Koliada, I. A. (2012), *Kyrylo Razumovsky*, Ukrvydavpolihrafiia, Kyiv.

6. Shyrotskyi, K. (1914), "Something about ancient portraits", *Radiance*, Ch. 7–9, pp. 198–202.

7. Nikitin, V. H. (2015), F.P. "F.P. Dussyk is the personal physician of the Hetman of Ukraine K. G. Razumovsky". *Severshchyna in the history of Ukraine* : Collection of scientific papers, Kyiv, Hlukhiv, Vyp. 8, pp. 163–166.

8. Lazarevskiy, A. (1894), "A note about the last years of Count Alexei Kirillovich Razumovsky's life in Little Russia, his death and funeral. Old Kiev", *Kyevskaia staryna*, Tom XLIV, pp. 426–439.